

**АЛЕКСЕЙ МИЛЛЕР. ИМПЕРИЯ РОМАНОВЫХ И
НАЦИОНАЛИЗМ. ЭССЕ ПО МЕТОДОЛОГИИ ИСТОРИЧЕСКОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ. МОСКВА: НОВОЕ ЛИТЕРАТУРНОЕ
ОБОЗРЕНИЕ, 2006 [Серия: HISTORIA ROSSICA]. 248 с.**

Відомий російський історик Олексій Міллер, попередня книга якого ««Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)» (2000) мала значний науковий резонанс, свою нову працю присвятив питанням методології дослідження націй і націоналізму в Російській імперії. Необхідність обговорення цих проблем автор пояснює тим, що, з одного боку, сучасна російська історіографія значною мірою успадкувала старий імперський наратив та продовжує фокусувати свою і читача увагу на центрі, державі, владі. З іншого боку, національні історіографії тих народів, які входили в імперію, концентруються на власній нації; для них імперія – лише обтяжливий контекст, в якому “просипалася”, визрівала, боролась за незалежність та чи інша нація (с. 6–7). Жанр своєї книги автор визначає як “монографію-пунктир”: вона менш з’єднана єдиною темою, ніж монографія, але більш цілісна, ніж збірка розрізнених статей. В окремих розділах-есе йдеться про низку проблем, пов’язаних з вивченням і представленням тематики націоналізму, етнічності та групової ідентифікації в історії Російської імперії.

У пошуках “масштабу і парадигми” для написання нової історії імперії Романових (*перший розділ*) О. Міллер аналізує перспективи регіонального підходу, який, на думку його прихильників (а серед них – відомий віденський професор Андреас Каппелер), дозволяє подолати недоліки попередньої історіографії. Достатньо переконливо російський історик доводить, що ті переваги, які вбачають у регіональному підході (а саме увага до локальних акторів і процесів, відхід від імперіоцентричного та націоцентричного погляду), більш надійно забезпечуються в рамках ситуативного підходу. У цьому випадку в центрі уваги опиняється певна структура етнокультурних, етноконфесійних, міжнаціональних відносин чи різні аспекти, наприклад, економічної, адміністративної взаємодії (с. 28, 32). Саме ситуативний підхід покладено в основу книги про західні окраїни імперії, співавтором і співредактором якої став О. Міллер¹. Визначивши предметом дослідження суперництво російського і польського проектів культурного, державного та національного будівництва, на фоні якого поступово проявлялися нові актори з власними проектами будівництва української, білоруської, литовської націй, редактори включили в поняття “західні окраїни” Західний край, Царство Польське, Малоросію. Інші території, наприклад

¹ Западные окраины Российской империи / Ред. М. Долбилов, А. Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с., ил. Як додатки до книги також увійшли статті польського (Анджей Новак), українського (Володимир Кравченко), білоруського (Сергій Токть) і литовського (Даріус Сталюнас) авторів, що дає читачеві можливість порівняти підходи різних історіографій до вивчення західних окраїн Росії.

Новоросія, розглядаються в книзі в тій мірі і тоді, в якій та коли вони важливі для розуміння суперництва, – наприклад, всеруського (общерусского) й українського проєктів чи образів “ідеальної Вітчизни”. Таким чином, ані адміністративний поділ імперії, ані сучасні кордони держав, ані етнічні кордони не відіграють вирішальної ролі при визначенні просторових меж. Такий підхід дає змогу також уловити невизначеність статусу окремих областей, наприклад Малоросії або Слобожанщини, як окраїни або ж як частини ядра імперії, що могло змінюватися в залежності від зміни характеру взаємодії різних акторів і їх складу. Відзначимо також, що через подібність ситуацій, а не регіонів, стає можливим порівняння структур взаємодії різних суб’єктів у різних окраїнах імперії – в Західному краї, у Волго-Камському регіоні та казахських степах.

“Макросистема континентальних імперій” Романових, Габсбургів, Гогенцоллернів і Османів – ще один суттєвий, на думку О. Міллера, чинник, який потрібно тримати в полі зору при вивченні національної політики і процесів формування націй стосовно XIX ст. Він показує важливість взаємодії в рамках цієї макросистеми таких факторів, як релігія, панетнічні ідеології (панславизм, пангерманізм, пантюркізм), перебування деяких етнічних чи етнорелігійних груп у двох, трьох і навіть, як євреї, в усіх чотирьох імперіях (с. 33–37). Приклад Галичини, наведений істориком для ілюстрації такої взаємодії, містить ряд продуктивних ідей, які можуть стати об’єктом подальшого дослідження (с. 38–39).

Перспектива взаємопов’язаних історій у рамках макросистеми континентальних імперій не заперечує, з погляду О. Міллера, й традиційного порівняльного вивчення імперій. Найбільш інтенсивно порівняльний метод використовувався для вивчення еліт континентальних імперій, порівняння континентальних і морських імперій, особливо процесів будівництва нації в імперському ядрі (с. 48–53). Саме в цьому напрямі історіографія збагатилася й декількома важливими методологічними інноваціями, поміж яких і наступний погляд: континентальні імперії ще з XVIII ст. переживали серйозні модернізаційні зміни, отже, потрібно відмовлятися від жорсткого протиставлення імперій і модерних держав як принципово несумісних типів політичного устрою. У зв’язку з цим О. Міллер звертає увагу на боротьбу між тенденціями до “нормалізації” російської історії і до унікальності останньої, для якої не можна застосовувати категорії західноєвропейського досвіду. Він застерігає: на шляху до “нормалізації” історії Росії вона може стати жертвою науковості заради політики, адже існує велика небезпека зав’язнути в непродуктивних версіях дискусії про межі “європейської моделі” історичного розвитку. Як приклад конфлікту історії й політики, він називає формування історичного міфу про європейську єдність у зв’язку з розширенням Європейського Союзу (с. 44–47).

Вивчення особливостей етнічних і національних питань у різних частинах імперії Романових зумовлює необхідність переглянути трактування багатьох усталених понять, до яких О. Міллер відносить термін “русифікація” (*другий*

розділ). На його думку, правильніше говорити не про русифікацію, а про “русифікації”, тобто про комплекс процесів і взаємодій, які часто відрізняються не дрібними деталями в прояві спільного принципу, а самою внутрішньою логікою та природою (с. 54–55). Насамперед йдеться про процеси асиміляції і акультурації. Історик наголошує на їхніх відмінностях: якщо акультурація не зачіпає уявлень про групову належність чи національну ідентичність, то процеси асиміляції неминуче з цим пов’язані; якщо акультурація полягає в засвоєнні нових, запозичених у ході контактів з іншою спільнотою культурних моделей, то асиміляція є процесом уподібнення, включення в нову спільноту, засвоєння нового світогляду, традицій і емоційної прив’язаності. Він розглядає також поняття “дисиміляція”: ним у науках про суспільство описують наслідки, які має для ідентифікації членів етнічних і діалектних груп їх сепаратистська політика; остання постулює самодостатній національний статус і відмову від належності до якоїсь великої спільноти. Це поняття О. Міллер пропонує використовувати для опису перемін, які відбувалися з сильно асимільованими групами й індивідами з, наприклад, білоруського і малоруського середовищ, коли вони починали віддавати перевагу білоруській та українській ідентичності як національній (с. 58–59). На наш погляд, цей напрям є надзвичайно конструктивним для дослідження не тільки XIX ст., але й процесів у пострадянській Україні.

Намагаючись уникнути широкого трактування терміну “русифікація”, О. Міллер пропонує застосовувати його тільки до тих дій чи стратегій, які передбачають прагнення зробити когось росіянином і/або прагнення когось стати росіянином. Він пише про неоднозначність таких дій, свідченням чого, наприклад, було різне трактування слів “обрусити”, “обрусити” (“обрусеть”, “обрусить”) (с. 61–66). Окремої уваги в цих процесах, на його думку, заслуговує роль таких агентів русифікації, як сама імперська влада, деякі державні структури (армія, церква, школа тощо). Йдеться і про порівняння асиміляторської ефективності цих інститутів у залежності від регіону, і про порівняння з асиміляторською роллю цих інститутів в інших імперіях (с. 68).

Російський історик поділяє твердження ряду дослідників про слабку координацію державної політики і суспільних ініціатив у сфері русифікації, вважає правильним говорити про “слабкість” російського націоналізму в організаційному та емоційному вимірах. Адже в питаннях про тактику та стратегію русифікації між державою і суспільством не було єдності. Не було одностайності між ними й стосовно того, що є “російськість” (“русскость”). На окремих прикладах (їх можна було б навести й більше) О. Міллер показує, що в самому стандарті “російськості” одні відводили ключову роль православ’ю, другі – мові й культурі, треті – расі чи крові (с. 69–71).

Автор привертає увагу дослідників і до такого аспекту теми, як форми освоєння/присвоєння простору (колонізація, право власності на землю, різнобічні практики символічного присвоєння простору). Зокрема він підкреслює, що на багатьох колишніх окраїнах імперії результати різнобічних процесів асиміляції

та акультурації, в тому числі й символічного присвоєння простору, залишаються серйозною проблемою для пострадянських держав (с. 77). Слід усвідомлювати, що коли сьогодні в Україні встановлюють пам'ятники російським царям чи будують нові храми Російської Православної Церкви, то це є не тільки забаганкою чи виявом особистих симпатій регіональних лідерів, а й символізує російську присутність, приналежність цих територій до Росії.

У *третьому розділі* “Ідентичність і лояльність у мовній політиці властей Російської імперії” О. Міллер виходить із розуміння значення мови як одного з найбільш важливих елементів у формуванні національної ідентичності. Він переконаний, що при аналізі мовної політики в Російській імперії насамперед потрібно враховувати особливу структуру взаємодії та взаємних впливів між центром ухвалення рішень і тими периферійними спільнотами, мовна сфера яких регулювалася. Інша важлива обставина, на якій наголошує автор: у рамках національного нарративу неможливо адекватно описати ситуацію, бо необхідно приділяти належну увагу мотивації імперських властей, боротьбі думок у середовищі вищої бюрократії. Необхідно також враховувати, продовжує він, що політика в питаннях ідентичності в імперіях дещо складніша і гнучкіша, ніж у національних державах. Адже для імперської влади пріоритетом є не просто насадження культурної і мовної гомогенності населення окраїн, а те, наскільки та чи інша версія етнічної ідентичності сумісна з лояльністю династії та імперії. На ухвалення і втілення адміністративних рішень у мовному питанні на окраїнах Росії впливала ситуація й в сусідніх імперіях. Так, у литовському і українському випадках (не кажучи вже про польський) Російська імперія не контролювала всієї етнічної території даної групи. Принципове значення, пише О. Міллер, мала та обставина, що литовська мова мала базу поза імперією – в прусській частині литовських земель, а українська – в Галичині (с. 79–80). При аналізі мовної політики в національних історіографіях традиційно існує тенденція перебільшувати масштаби заборон. У Польщі, Литві та Україні йдеться про заборону мов як таких, а мотиви цієї політики описуються як “русифікаторські”, що, як переконує на конкретних фактах автор, не зовсім відповідало дійсності. Форми регламентації мов теж були різними. У зв'язку з цим потрібно розрізняти ситуації, коли обмеження накладалися на домінуючі в певному регіоні мови, тобто польську і німецьку (тут простір застосування мови реально скорочувався), і коли обмеження застосовувалися стосовно мов, які не мали статусу “розвинутих” – литовської, латиської, естонської, білоруської, української, ідишу (тут створювалися перешкоди для експансії мов у ті сфери, де вони раніше не відігравали важливої ролі) (с. 81–82). Особливий спосіб регламентування мовної сфери полягав у зміні звичного алфавіту (як у випадку з литовською, пізніше також з латиською) чи у виборі алфавіту для мови, письменність на якій розроблялася місіонерами і/або лінгвістами, наприклад для казахської, чуваської та ряду інших мов народів Поволжя (тут кирилиці надали перевагу над арабською графікою). Можливою була й часткова заміна письма, як у випадку з татарською

мовою: арабську графіку не заборонили, але паралельно місіонери розробили кириличну графіку для татарської мови хрещених татар. Регулювання могло торкатися й питань орфографії – стосовно української мови влада підтримувала етимологічну орфографію проти фонетичної, тому що остання збільшувала дистанцію між російською і українською мовами (с. 83).

Враховуючи всі ці фактори, О. Міллер всебічно аналізує мовну політику на західних окраїнах імперії. Особливу увагу він звертає на заборону вживати латинський алфавіт для української, білоруської та литовської мов. Його висновок достатньо переконливий: якщо рішення 1859 року про заборону латинки для української і білоруської мов стало частиною широкої системи заходів, спрямованих на асиміляцію східнослов'янського населення імперії в єдину націю, то рішення 1865 року про заборону латиниці для литовської мови було спрямовано не на асиміляцію литовців, а на їх акультурацію – мета влади полягала в тому, щоб максимально дистанціювати їх від поляків, а не в тому, щоб зробити литовців росіянами. Подібна політика проводилася і в Волго-Камському регіоні, де на зламі 50–60-х років XIX ст., у зв'язку з масовим поверненням хрещених татар до ісламу, було використано кирилицю для татарської та інших мов народів Поволжя, а також башкирів і казахів (с. 88–89). Таким чином, робить висновок російський історик, при всіх відмінностях мовної політики на імперських окраїнах, влада побоювалася, що певна етнічна група, достатньо сильна в матеріальному і культурному плані, пробуватиме реалізувати власний асиміляційний проект щодо слабших груп (у Західному краї джерелом такої загрози вважався польський вплив, в остзейських провінціях – німецький, у Волго-Камському регіоні – татарський). Тому в усіх випадках центральна влада намагалася перешкодити можливій реалізації такого проекту, одним з інструментів чого й було насадження кирилиці (с. 92). Аналізуючи політику стосовно алфавітів в перші десятиліття існування СРСР, автор вбачає аналогії з попередньою епохою і переконаний, що заходи радянських властей у мовній сфері може бути зрозумілою тільки в широкому контексті взаємодії різних факторів як у внутрішній, так і в зовнішній політиці (с. 93–95).

У *четвертому розділі* “Імперія Романових і євреї” О. Міллер прагнув вписати єврейське питання і єврейський рух в загальну схему аналізу імперської політики та національних рухів Російської імперії. Дослідницький інтерес представляють, насамперед, запропоновані ним декілька нових методологічних принципів, які дозволять більш адекватно подивитись на історію євреїв у Росії. У першу чергу при аналізі державної політики стосовно євреїв, як і стосовно інших груп, він рекомендує приділяти більшу увагу мотивації властей, відмовившись від апріорного знання про їхні незмінні русифікаторські і дискримінаційні наміри. Це дозволить, пише автор, належним чином оцінити той факт, що бюрократія ніколи не була єдиною в підходах до єврейського питання, що політика імперії стосовно євреїв суттєво різнилася в окремі періоди. Також важливо подивитися на становище євреїв і плани влади стосовно них в загальному контексті ситуації на окраїнах імперії, а не виокремлювати євреїв в окремий напрям імперської

політики. Зокрема, наголошує О. Міллер, “єврейське питання” як усвідомлення владою особливої системи законодавчих і адміністративних заходів щодо євреїв виникає першим серед інших подібних “питань”. Однак згодом багато рішень з єврейського питання приймалися у зв’язку з польським і, пізніше, українським питаннями, а інколи вони були навіть побічним результатом політики стосовно інших груп. Події поза імперією Романових, особливо досвід емансипації євреїв в імперіях Габсбургів і Гогенцоллернів та реакція на неї християнських підданих цих імперій, також суттєво позначилися на позиціях бюрократії й суспільних сил щодо єврейського питання (с. 145–146).

Відповідно до своїх методологічних підходів О. Міллер пропонує наступну періодизацію взаємин Російської імперії та євреїв: від першого до наступних поділів Речі Посполитої, польські повстання 1830–1831 та 1863–1864 років, криза початку 1880-х років, революція 1905 року. Слід привернути увагу до деяких міркувань російського історика, зроблених ним при аналізі цих періодів. Після першого поділу Речі Посполитої і до початку 1790-х років імператриця Катерина II проводила політику, спрямовану на емансипацію та інкорпорацію порівняно малочислених єврейських підданих імперії. Остаточний поділ Речі Посполитої (1795) і значне збільшення кількості євреїв у Російській імперії (а їх число сягнуло понад мільйон осіб) змусило владу розпочати розробку цілісної правової системи для євреїв. Так, “Положення” 1804 року поєднувало просвітницьку орієнтацію з дискримінаційними заходами, але не зачіпало автономію єврейського життя. Ситуація змінюється за імператора Миколи I, політику якого стосовно євреїв більшість дослідників називає репресивною і дискримінаційною. На думку О. Міллера, така оцінка не зовсім відповідає дійсності, бо під це означення не підходять, наприклад, заходи, спрямовані на поширення серед євреїв світської освіти і формування російсько-єврейської інтелігенції (с. 115–116). Урядова політика щодо євреїв в епоху Великих реформ мала чітку тенденцію до емансипації євреїв. Ця тенденція збереглася і після польського повстання 1863 року, хоч посилювався й асиміляторський акцент. Історик називає такі факти: з 1859 по 1869 рр. прийнято 69 законів і розпоряджень стосовно євреїв; з них лише три погіршували становище євреїв, 19 носили роз’яснювальний характер, а решта 47 розширювали права євреїв. Разом з тим він ставить питання: чому в Росії не відмінили межу осілості, не скасували обмеження на пересування євреїв, як це було зроблено в Австро-Угорщині? Найважливіше, з погляду О. Міллера, те, що політичні й соціальні реформи в Росії не були настільки системними та глибокими, як в імперії Габсбургів, і влада – як у єврейському питанні, так і в інших сферах – віддавала перевагу методам прямого адміністративного контролю (с. 131).

Один із найбільш цікавих сюжетів цього розділу присвячено виникненню російського антисемітизму. Йдеться насамперед про погроми, перша хвиля яких прокотилася в 1881–1882 роках західними окраїнами імперії. Події, позначені словом “погром”, були різноманітними за обставинами, формами і причинами,

що є одним із симптомів ідеологічної вмотивованості історіографії, зауважує О. Міллер. Але, стверджує він, “ми знаємо, що погроми не були організовані урядом; що вони відбувалися як у межі осілості, так і поза нею; що погроми не були винятково російським явищем і почалися не в Російській імперії; що погроми відбувалися і в тих країнах, де існувала правова дискримінація євреїв, і там, де її не було; як за ліберальних, так і за авторитарних режимів” (с. 133). Шукаючи відповіді на питання про причини погромів, історик звертає увагу на те, що не погроми самі по собі, але їх співпадіння в часі з усвідомленням небезпеки капіталістичного розвитку зробили початок 1880-х років поворотним моментом в історії єврейського питання в Російській імперії. Зокрема були очевидними вражаючі економічні успіхи євреїв в усіх країнах, де вони отримали правову емансипацію, і не було причин вважати, що в Росії ситуація складатиметься інакше. “Якщо досвід Німеччини показував, що євреї можуть виграти економічне змагання навіть у німців, то в “обломових” зовсім не залишалося шансів”, – дещо з іронією зауважує О. Міллер (с. 136–137). Водночас він відзначає, що не всі сегменти російського суспільства були охоплені антисемітизмом. Євреїв сприймали як рівних у революційному і ліберальному середовищах. Так, наприкінці 1880-х років євреї складали від 35 до 40 % учасників революційного руху (с. 140). Чому євреї були вірними кайзеру, а не були лояльними династії Романових? Не тільки через дискримінацію, вважає історик, бо самі росіяни в кінці XIX і на початку XX ст. ставали все менш лояльними підданими царя. Однак значна частина євреїв була прихильна російській культурі, а українці й поляки небезпідставно звинувачували їх у тому, що вони підтримували русифікацію (с. 141). Нагадаємо, що російськомовне одеське видання “Сион” ще в 1861 р. заговорило про український рух як небезпечний для єдності імперії.

Особливої гостроти єврейське питання в Росії досягло за царювання Миколи II. На жаль в цьому випадку О. Міллер обмежився лише констатацією того, що численні спроби домогтися його вирішення в 1905–1907 роках, під час діяльності всіх чотирьох Дум, не дали результатів. Основну причину такого розвитку подій він бачить у тому, що “сама монархія в союзі з правими націоналістами прагнула не до продовження реформ розпочатих у 1905 р. під натиском революції, а до реваншу” (с. 142). Наратив єврейського страждання і пригнічення в імперії Романових повинен бути доповнений та скорегований, констатує на завершення цього нарису російський історик. Зокрема, мотив страждань повинен бути доповнений спробою зрозуміти масштаб і характер проблем, які виникли на стику, з одного боку, особливостей єврейського життя й економічної поведінки євреїв, а з іншого боку, зростаючого антисемітизму різних прошарків населення імперії, що було типовим явищем для всіх спільнот Європи. До цього слід додати достатньо суперечливу політику імперської бюрократії, а також те, що єврейське питання було найтісніше пов’язано з польським питанням, та деякі інші чинники (с. 143–144).

У *п’ятому розділі* “Імперія і нація в уваленні російського націоналізму” О. Міллер торкається ще однієї малодослідженої теми, означеної ним як

“ментальні карти” російського націоналізму. Йдеться про націоналістичне присвоєння простору, символічну, уявну географію – складний комплекс дискурсивних практик, до якого входять ідеологічне обґрунтування, символічне, топонімічне, художнє освоєння певного простору таким чином, щоб громадська думка осмислювала цей простір як частину саме “своєї”, “національної” території (с. 156). Автор звертає увагу на те, що одним із перших цю тему порушив відомий історик літератури Олександр Пипін: у статті “Волга и Киев” (1885) він дорікав російським письменникам і митцям за відсутність інтересу до “рідного, російського”, на противагу їхній зацікавленості Кавказом, Кримом, Остзейським краєм, які до категорії “рідних пунктів” не відносилися. Іншими словами, О. Пипін робив різницю між імперією, єдність якої не піддавав сумніву, та її “національним ядром”. Але в історіографії, підкреслює О. Міллер, міцно утвердилася теза про те, що росіяни не робили різниці між імперією, національною державою і нацією, що програма російського націоналізму зводилася до заздальгідь нереалістичного проекту перетворення імперії в національну державу (с. 148–149). Дійсно, продовжує він, в неімперських націях національна територія і простір політичного контролю співпадають. У випадку з імперськими націями ці дві категорії простору можуть суттєво відрізнятись. Справа в тому, що прагнення консолідувати націю, зокрема окресливши межі “національної території” всередині імперії, зовсім не обов’язково передбачають прагнення “розпустити” імперію. Якщо “британська ідентичність” народжувалася з успіхів імперії в боротьбі з її ворогами, то теж саме можна сказати і про інші “імперські” нації, в тому числі і про російську. Для російського націоналізму, як і для французького, британського чи іспанського, прагнення до консолідації нації не знаходилося в непримиренному конфлікті з бажанням зберегти і при можливості розширити імперію, резюмує О. Міллер (с. 150–151). З іншого боку, продовжує він, росіян (кого б не включали в це поняття), неправильно називати домінуючою групою в тому розумінні, в якому британці й французи домінували у своїх імперіях. Панівне становище в Російській імперії займало поліетнічне дворянство, а провідна нація довше, ніж у більшості європейських держав, опиралася “націоналізації”. Водночас позиції російської мови як офіційної мови імперії постійно зміцнювались, православ’я мало статусні переваги стосовно інших релігій, елітна російська культура в XIX ст. ставала все більш “повною” і відповідала європейським стандартам. У цих умовах зовсім не було утопічним прагнення російських націоналістів до “русифікації” імперії в тому розумінні, що росіяни повинні були зайняти в ній панівне становище як нація, подібно до статусу французів чи британців в “їх” імперіях (с. 152).

Націоналістичне “присвоєння” території, мотивоване російським націоналізмом, на думку О. Міллера, мало декілька важливих складових. По-перше, суперечки про те, що є “російськість”, про критерії належності індивіда, групи, території російської нації тривали впродовж усього існування імперії. По-друге, російський націоналізм володів більшим потенціалом до розширення “національної території” і на деяких напрямках зустрічав на шляху цього

розширення менше перешкод, ніж аналогічні проекти в континентальних імперіях Габсбургів та Османів. Історик вважає, що сама напруженість дебатів про кордони “російськості” і про критерії належності до неї є переконливим доказом того, що російський проект національного будівництва, хоч і був експансіоністським, але не прагнув до охоплення всієї імперії та русифікації всіх її підданих (с. 156).

О. Міллер пропонує, як він каже, декілька робочих гіпотез щодо такої ситуації. Російський націоналізм ідеологічно розвивався і формував свій образ національної території у взаємодії й суперництві з іншими націоналізмами імперії. Так, у Західному краї проект російського націоналізму творився в умовах жорсткого конфлікту з польським проектом, який спочатку відстоював кордони 1772 року як “польську власність”, а потім готовий був вступити в союз з українським рухом проти імперії і російського націоналізму. Український націоналізм із власним проектом “національної території” включився в це суперництво з середини ХІХ ст. і запозичував форми та методи ідеологічної боротьби у своїх більш сильних та розвинутих суперників. Відзначимо, що окремі аспекти цієї гіпотези вже знайшли відображення в історіографії, в тому числі й у публікаціях самого О. Міллера. З українських істориків особливий інтерес представляє дослідження Олексія Толочка, присвячена киево-руській спадщині в історичній думці України. Аналізуючи записки мандрівників Україною початку ХІХ ст., О. Толочко зауважує цікаву річ: ідея єдності (історичної, етнічної, мовної) території майбутньої України – те, чого не запримітили ані росіяни, ані “малороси-експатріанти” в Москві і Петербурзі, – вперше починає формуватися в уяві інших мандрівників: поляків (Зоріан Доленга-Ходаковський), закарпатських русинів (Іван Орлай, Юрій Гуца-Венелін), німців тощо².

Загалом, з погляду російського націоналізму, західні окраїни імперії можна поділити, пропонує О. Міллер, на три категорії земель: “исконно русские”, до яких належали білоруські та українські; литовські землі, які в образ російської національної території не входили, але були бажаною частиною імперії; етнічні польські землі, які в ідеалі слід було б “відторгнути” з імперії як небажану, невиправно чужу і ворожу частину. Логіка дискурсу всеруської (“общерусской”) нації висувала межі “національної території” за кордони імперії, в населені східними слов’янами області Габсбурзької монархії. При цьому, зауважує російський історик, дискурс про Червону Русь (Східну Галичину) і Угорську Русь (Закарпаття) принципово відрізнявся від панславістського дискурсу взагалі про слов’ян Габсбургів і Османів (с. 161–162). Саме у зв’язку із західними окраїнами О. Міллер простежує як дискурс національної території відображався в концепціях російського ліберала і націоналіста Петра Струве. Останній у деяких своїх публікаціях говорить про “національну державу-ядро”, в якій “російські

² Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. Київ: Наукова думка, 2004. С. 307–309.

племена злилися в єдину націю”, відзначає здатність цього національного ядра до розширення і відрізняє його від розширення імперії (с. 163–164).

Якщо на західних окраїнах у дебатах з поляками російські націоналісти підкреслювали спільність етнічного походження східних слов'ян (акцент на протиставленні православ'я і католицтва теж мав місце), то в Поволжі, де росіяни склали лише частину населення, підкреслювалась відкритість до угро-фінського елементу, змішані шлюби сприймалися як складова частина формування російської нації. Лише із зростанням впливу татарських еліт та ісламу центр і влада на місцях починають підтримувати особливі етнічні ідентичності народів регіону, зокрема й через створення власної писемності для кожного з них (с. 165–166). Підкреслюючи структурну подібність конфліктів у Західному краї, Волго-Уральському регіоні та Остзейському краї, слід враховувати, наголошує О. Міллер, на відмінностях, які мали ці конфлікти з перспективи російського націоналізму. Так, російський націоналістичний дискурс розглядав більшу частину Західного краю як частину російської національної території, Поволжя входило до неї цілком, а Остзейський край опинявся фактично поза нею (с. 168–169).

У ХХ ст. уявлення про російську національну територію змінювались – і в результаті Першої світової війни, і через посилення національних рухів, і з огляду на радянську політику “територіалізації етнічності”. Але в цілому попередні уявлення виявились дуже стійкими. Приклад О. Міллера про образ національної території в знаменитому есе Олександра Солженіцина “Як нам облаштувати Росію” (1990) можна доповнити згадкою про іншу працю письменника – “Росія в обвалі” (1998), де нова національна територія окреслена межами проживання східнослов'янських народів.

Якщо попередні есе мали переважно методологічний характер, то *шостий розділ* “Заповіт всеруської ідеї: меморандуми Особливого політичного відділення МЗС царському, Тимчасовому і більшовицькому урядам” цікавий і новим джерельним матеріалом, залученим з Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ), і його інтерпретацією в руслі нових методологічних підходів. О. Міллер розповідає про створення навесні 1916 р. в структурі російського міністерства закордонних справ Особливого політичного відділу (ОПВ), матеріали якого дозволяють проілюструвати еволюцію сприйняття українського і білоруського питань у ході Першої світової війни в середовищі імперської бюрократії. Серед авторів матеріалів ОПВ – Борис Будилович, син славіста і ворога українофілів Антона Будиловича, Дмитро Вергун, публіцист, колишній представник Санкт-Петербурзького телеграфного агентства (ймовірно, представник російської розвідки) в Австро-Угорщині, Олексій Соболевський, голова Петербурзького слов'янського благодійного товариства. Їхні матеріали присвячені питанням визначення етнічних кордонів розселення “русских” у Галичині, Буковині та Угорській Русі. Спільним для цих авторів, пише О. Міллер, було переконання, що однією із головних цілей війни повинно бути об'єднання російського народу, до якого належали й східні слов'яни монархії Габсбургів

(с. 175). Особливу увагу приділено запискам Олексія Геровського, внука відомого русофіла Адольфа Добрянського (серпень 1916 р.), та В. Сватковського, офіційно – журналіста, а насправді резидента російської розвідки в Берні (їх було декілька впродовж 1915–1917 рр.). Детально проаналізувавши зміст їхніх рекомендацій вищому керівництву Росії, О. Міллер приходять до висновку, що вони не схвалювали російської репресивної політики під час окупації Галичини в 1914 – на початку 1915 рр., однак, якщо О. Геровський закликав до поміркованості репресивних заходів щодо українського руху, виходячи з його слабкості, то В. Сватковський радив побачити в українському рухові серйозну силу і постаратися з нею домовитися, йдучи на поступки українським вимогам. Більше того, стверджує російський історик, В. Сватковський був одним з перших у Росії, хто зрозумів, що з початком війни природа етнічних проблем радикально змінилася. Тепер Росії потрібно було боротися за симпатії і лояльність українців у нових умовах, причому до попередніх учасників гри – поляків, Відня, Ватикану – приєднувалась Німеччина, руки якої в українському питанні були цілковито розв’язані, бо під її владою українців не було (с. 181). В. Сватковський був переконаний, що задля об’єднання всіх українців в одній державі, українські лідери будуть готові йти на значні компроміси з російським урядом. У записці, відправленій у Петроград 28 червня 1916 р., В. Сватковський писав, що наступив сприятливий момент для залучення українців, бо після Брусиловського прориву Відень і Берлін схильні тимчасово принести українців у жертву заради досягнення союзу з “польським імперіалізмом” (с. 182). З документів В. Сватковського випливають цікаві факти про його зв’язки з багатим землевласником Київської губернії графом Михайлом Тишкевичем, зокрема про їхні спільні пропозиції до російської влади щодо поступок українцям; про переговори В. Сватковського в Швейцарії з галицькими і буковинськими діячами після Лютневої революції в Росії тощо (с. 183–190). У цілому, підсумовує О. Міллер, документи ОПВ свідчать, що в умовах Першої світової війни група чиновників і експертів зосередила свою основну увагу на українському та білоруському національних рухах. Ядром їхніх поглядів була концепція всеруської (“общерусской”) єдності. Не дивно, що й російські емігранти в повоєнний період прагнули зберегти цей ключовий елемент зі спадщини російського націоналізму імперського періоду. Автор книги привертає увагу до дискусій в середовищах російської й української еміграції саме навколо всеруської (“общерусской”) ідеї, справедливо наголошуючи на необхідності окремого вивчення цієї теми (с. 196). Не викликає заперечення й зауваження О. Міллера щодо неадекватності використання текстів початку ХХ ст. для обговорення сучасних російсько-українських відносин, як це роблять, наприклад Михайло Смолін та деякі інші політично заангажовані діячі в нинішній Росії (с. 201–202).

Замість післямови О. Міллер в окремому есе розглядає питання про стосунки “наступності й розриву”, в яких перебувають імперія Романових і СРСР. Це надзвичайно важливо, тому що дотепер надто часто реалії, які сформувалися в

радянський період, проєктуються на історію національної політики імперії Романових. Адже, пише О. Міллер, традиція підкреслювати не стільки наступність, скільки відсутність принципових відмінностей між імперією Романових і СРСР домінує в національних, насамперед емігрантських, історіографіях (с. 206). Тому-то серед публікацій на цю тему особливу увагу автора привернуло дослідження Террі Мартіна, який описує СРСР як новий вид імперії, а радянську національну політику – як радикальний розрив з політикою імперії Романових³. Радянську національну політику Т. Мартін називає інтернаціоналістським націоналізмом або “позитивною дією”, тобто позитивною дискримінацією, яка застосовувалася до груп, що раніше пригнічувалися. О. Міллер вважає, що визначення СРСР як “імперії позитивної дії” – це спроба знайти новий термін для означення специфічного типу політичної організації: для держави, що виникла як спадкоємець Російської імперії, знову завоювала більшість окраїн, але потім приступила до політики посилення неросійських націй та їх розбудови навіть там, де вони ледве існували (с. 213). О. Міллер погоджується з Т. Мартіном, що принципи організації СРСР були якісно іншими порівняно з імперією Романових, що політика “позитивної дії” свідомо стверджувала форми саме національної держави. Але, на думку російського історика, Т. Мартін помиляється, коли пише, що аналітична категорія “імперія” непотрібна при вивченні СРСР. Адже політика “позитивної дії” в національній сфері була тісно пов’язана з іншими елементами радянської політики і змінювалась під їхнім впливом. Так, в умовах НЕПу ряд елементів цієї політики призвів до загострення національного питання, а з початком “великого стрибка”, тобто прискореної індустріалізації і колективізації, політика коренізації піддалася серйозним випробуванням (с. 214–218).

На завершення, скориставшись з метафори американського історика Альфреда Рибера (він назвав Російську імперію “суспільством осадових порід”, бо реформи в ній не змінювали засадничо соціальних структур, а як би накладалися поверх старих), О. Міллер пише про декілька шарів руїн у сфері групових ідентичностей та “уявної” географії в сучасній Росії. Адже поверх руїн Російської імперії йде шар руїн “імперії позитивної дії”, а над ними чи серед них можна розгледіти залишки більш пізніх варіантів національної політики, наприклад, проєкт “радянського народу як нової історичної спільності”. Спостерігаючи за розвитком ситуації в сучасній Росії, складно підтримати надії О. Міллера на те, що період мрій про відновлення руїн – Російської імперії чи СРСР – поступово відходить у минуле. Однак залишається сподіватися, що “розуміння природи і складної конструкції успадкованих від імперії руїн” все ж буде враховано при розробці нової національної політики в Російській Федерації.

Тамара ПОЛЕЦУК

³ *Martin T. The Affirmative Action Empire: Nations and nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Ithaca, London: Cornell UP, 2001.*